

מאירס - ג'זינט - מכון ברזקדייל
MYERS - JDC - BROOKDALE INSTITUTE
מאירס - ג'זינט - מעהד ברוכדייל

מרכז אנגלברג לילדים ולנוער

תכנית "רווחת הפרט" בבתי-ספר יסודיים -
הערכת התערבות לקידום עבודת המורים
עם תלמידים בסיכון
מהדורה מעודכנת

מרים כהן-נבות ♦ אימאן עואדיה

המחקר הוזמן על-ידי עמותת "אשלים" ומומן בסיועה

דוח מחקר

דמ-608-12

**תכנית "רווחת הפרט" בבתי-ספר יסודיים -
הערכת התערבות לקידום עבודת המורים
עם תלמידים בסיכון
מהדורה מעודכנת**

מרים כהן-נבות¹ אימאן עואדיה²

המחקר הוזמן על-ידי עמותת "אשלים" ומומן בסיועה

¹ בזמן ביצוע המחקר, חוקרת בכירה במרכז אנגלברג לילדים ולנוער, מאיירס-ג'וינט-מכון ברוקדייל; כיום מנהלת מרכז אנגלברג

² בזמן ביצוע המחקר (עד שנת 2007) חוקרת במרכז אנגלברג לילדים ולנוער, מאיירס-ג'וינט-מכון ברוקדייל; כיום מנהלת תחום מבחנים בערבית ברשות הארצית למדידה ולהערכה בחינוך במשרד החינוך

עריכת לשון: בלהה אלון
תרגום לאנגלית (תמצית מחקר והודעת פרסום): נעמי הלסטד
הפקה והבאה לדפוס: לסלי קליינמן

מאירס-ג'וינט-מכון ברוקדייל
מרכז אנגלברג לילדים ולנוער
ת"ד 3886
ירושלים 91037

טלפון : 02-6557400
פקס : 02-5612391

כתובת באינטרנט : www.jdc.org.il/brookdale
דואר אלקטרוני : brook@jdc.org.il

פרסומים נוספים של המכון בנושאים קשורים

כהן-נבות, מ. ; לוי, ד. ; קונסטנטינוב, ו. ; עואדיה, א. ; ברוך-קוברסקי, ר. ; חסין, ט. 2009. מיפוי דרכי הפעולה של בתי-הספר היסודיים וחטיבות הביניים לקידום התלמידים המתקשים: דוח מסכם. דמ-509-09.

כהן-נבות, מ. 2000. תכנית "סביבת החינוך החדשה" - תכנית לשינוי תפיסות חינוכיות למען קידום הישגים לימודיים: סיכום הערכת פרויקט בבתי-ספר תיכוניים בבאר שבע. דמ-348-00.

כהן-נבות, מ. ; אלנבוגן-פרנקוביץ' ש. ; ריינפלד, ת. 2001. הנשירה הגלויה והסמויה בקרב בני הנוער. דמ-381-01 (בליווי ופיקוח מרכז המחקר והמידע של הכנסת).

כהן-נבות, מ. ; לבנדה א. 2003. הטמעה ומיסוד של תכנית התערבות חינוכית "סביבת חינוך חדשה" (סח"ח) התכנית לאחר שבע שנות יישום בבתי-ספר תיכוניים בבאר שבע. דמ-391-03.

להזמנת הפרסומים ניתן לפנות למאירס-ג'וינט-מכון ברוקדייל, ת"ד 3886, ירושלים 91037
טל': 02-6557400, פקס: 02-5612391, דואר אלקטרוני: brook@jdc.org.il

ניתן למצוא את הפרסומים גם באתר המכון: www.jdc.org.il/brookdale

תמצית מחקר

תכנית "רווחת הפרט" מכוונת לקידום תלמידים מתקשים וילדים בסיכון בבת-ספר יסודיים ובחטיבות הביניים.¹ התכנית שואבת את שורשיה מתכנית "סביבת החינוך החדשה" המעודדת שינוי מהותי בגישה של בתי-הספר התיכוניים לעבודה עם תלמידים בסיכון. שתי התכניות האלה פותחו על-ידי ג'וינט-אשלים תוך שיתוף פעולה ארוך טווח עם משרד החינוך, רשויות מקומיות ובתי-ספר. דוח זה הוא מהדורה מעודכנת, כשפרסומו כיום בא בתקופה בה ניכר עניין רב במערכת החינוך באשר לפיתוח מדיניות ודרכי עבודה לקידום תלמידים בסיכון, ולאחר ניסיון ממושך בהטמעת עקרונות התכנית בדרכים שונות. מהדורה זו כוללת "אחרית דבר" שמתארת את ההתפתחויות ביישום עקרונות התכנית במערכת החינוך. התכנית חותרת למטרה זו דרך עבודת הכשרה אינטנסיבית וארוכת טווח (3-4 שנים) עם צוותי בתי-הספר: המחנכים, צוותי ההנהלה והצוותים המובילים הבין-מקצועיים בבת-הספר, שתפקידם לתמוך בעבודת המורים בהתייחסותם לתלמידים כפרטים. אנשי הצוות זוכים להדרכה מתמשכת על עשייתם החינוכית-טיפולית והפדגוגית עם תלמידים המאותרים כפגיעים לסיכון, תוך דגש מרבי על צורכיהם הרגשיים והחברתיים של תלמידים אלה. כמו-כן, ההנחיה מכוונת להרחבת תפיסת תפקיד המורה וקידום צמיחתו האישית והמקצועית, וזאת כדי להביא לשיפור ביכולתו לאתר תלמידים בסיכון ולהעניק להם מענים הולמים. במסגרת ההנחיה מתקיימות גם פגישות ישירות עם התלמידים והוריהם, בהשתתפות המנחים והמחנכים, וזאת כדי להדגים את העבודה איתם על פי גישת התכנית.

המחקר נערך על הפיילוט של התכנית, שהתבצע לפני יישום רפורמת "אופק חדש" בבת-הספר. רפורמה זו הביאה להוספת שעות רבות למורים לצורך עבודה פרטנית עם התלמידים ועם ההורים, תוך מתן דגש על קיום הכשרות למורים ביחס לדרכים יעילות לניצול שעות אלו. מבחינה זו, הלקחים הנלמדים מהפעלת התכנית רלוונטיים לתקופה הנוכחית, בה נושא ההכשרה המיועדת לשינוי מסוגלות המורים לקדם תלמידים עם ריבוי צרכים מהווה אתגר משמעותי למערכת החינוך. בנוסף, תכנית "רווחת הפרט" ייחודית בכך שהיא פעלה באמצעות התערבות לקידום הצוות, תוך שינוי ייעודן של שעות ההוראה והחינוך שבשגרה, וכן שעות "רוחב" המיועדות למתן מענים מיוחדים, ללא הכנסה של שעות תוספתיות, כפי שנעשה בתכניות אחרות.

מחקר ההערכה נועד לתאר את עיקרי ההתערבות ולתמוך בפיתוח התכנית והרחבתה, ובהעמקת הידע בנוגע להכשרה לחיזוק עבודת המורים עם תלמידים בסיכון. המחקר מתמקד ביישום התכנית בבת-ספר יסודיים, ומתאר את תהליך יישום התכנית ואת השינויים שחלו בקרב הנהלת בית-הספר וצוות המורים, הן מבחינת תפיסתם את עבודתם והן מבחינת פעילותם בפועל בעבור התלמידים. המחקר גם בוחן את צורכי התלמידים ועוקב אחר שינויים במצבם במהלך שתי שנות לימודים. צורכי התלמידים נמדדים על פי תחומי סיכון שונים באמצעות כלי שפותחו בשיתוף צוות המחקר וצוות התכנית.

¹ שמה הקודם של התכנית שהופעלה בבת-ספר יסודיים היה תכנית "אד"ם" - אינדיבידואליזציה, דעת, מוביליות.

המחקר ליווה את התכנית במהלך 4 שנות ההפעלה הראשונית של הפיילוט מתשס"ג ועד תשס"ו (שנות הלימודים 2002-03 עד 2005-06). מרבית הנתונים נאספו ב-4 בתי-ספר בירושלים, בעלי אוכלוסייה מגוונת.

נעשה שימוש בכלי מחקר מגוונים, הכוללים:

- ◆ ראיונות עומק אישיים וקבוצתיים עם צוותי בתי-הספר, לצורך למידה על תהליך יישום התכנית והשינויים שחלו בעבודת בתי-הספר במהלך כל שנות המחקר (75 ראיונות)
- ◆ כלים כמותיים שהועברו על-פי-רוב בשנת היישום השלישית או הרביעית של התכנית באותו בית-ספר:
- שאלונים לכל מורי בתי-הספר, על-פי-רוב בתום השנה השלישית ליישום התכנית בבית-הספר (בסך-הכל 72 מורים)
- כלי למיפוי כיתתי שמולא על-ידי כל מחנכי בתי-הספר ביחס לצורכי כל תלמידי הכיתה והפעילות שהתבצעה איתם - על-פי-רוב בתחילת ובסוף שנת הלימודים השלישית ליישום התכנית, ובשניים מבתי-הספר - שוב בסוף שנת הלימודים העוקבת (בסך-הכל 1,380 תלמידים).
- שאלונים למחנכים על אודות התלמידים בסיכון, שזוהו על-ידם כשייכים לאוכלוסיית היעד של התכנית - בסוף שתי שנות לימודים, על-פי-רוב השנה השנייה והשלישית ליישום התכנית באותו בית-ספר (149 תלמידים).

מאפייני התלמידים וצרכיהם

אחד מיעדי המחקר היה אפיון מצבי הסיכון של אוכלוסיית התלמידים. באמצעות הכלי למיפוי כיתתי מסרו המחנכים בתחילת שנת הלימודים נתונים ביחס לרקע המשפחתי של התלמידים, לרמת הישגיהם הלימודיים בתחומי השפה והחשבון, ולתפקודם החברתי והרגשי. מהממצאים עלה כי לגבי 13% מהתלמידים דווח על גורם סיכון משפחתי אחד לפחות (כולל היות התלמיד עולה חדש, בעיות חמורות בתפקוד המשפחה, קשיי המשפחה לספק צרכים בסיסיים); וביחס ל-14% מהתלמידים דווח על שתי בעיות לפחות במצב הרגשי-חברתי (כולל בעיות התנהגות תדירות, בעיות בקבלת סמכות המורים, בעיות בהסתגלות רגשית או בהשתלבות חברתית). כמו-כן, ביחס לכשליש מהתלמידים דווח על פערים בהישגים הלימודיים במקצוע לימודים אחד או יותר; על בעיות בהתנהגות לימודית דווח ביחס ל-17% מהתלמידים ועל בעיות נוכחות ביחס ל-4% מהתלמידים. על פי מדד סיכון מסכם שנבנה, דווח לגבי 22% מהתלמידים על גורם סיכון בתחום כלשהו, ולגבי 9% מהתלמידים דווח על גורמי סיכון בשלושה תחומים ויותר.

יישום התכנית

התכנית יושמה באמצעות הנחיה מקצועית לצוות ומפגשים בין המנחים, המחנכים, התלמידים וההורים. ההנחיה ניתנה בשני תחומים: הפסיכו-חינוכי והפסיכו-פדגוגי. ההנחיה הפסיכו-חינוכית נועדה להוביל תהליך של פיתוח צוות ופיתוח אישי-מקצועי של המורים לטיפול בתלמיד כפרט בראייה הוליסטית, תוך שילוב ההורים בעשייה. לעומת זאת, ההנחיה הפסיכו-פדגוגית שמה דגש על העבודה

הפדגוגית אשר הולמת את הפרופיל האישי-לימודי של התלמידים הפגיעים לסיכון. שני סוגי ההנחיה ניתנו על-ידי בעלי מקצוע החיצוניים לצוות בית-הספר, המומחים בתחום הטיפול והעבודה הפדגוגית עם תלמידים תת-משיגים ופגיעים לסיכון. היא כללה הנחיה לצוות המוביל ולקבוצות מחנכים שנפגשו מדי שבוע. נערכו גם מפגשי הנחיה פרטניים למנהלות בתי-הספר ולחלק מהמורים, ותצפיות בכיתות על העבודה עם התלמידים בסיכון.

בנוסף, התבצעה התערבות ישירה עם תלמידים והורים על-ידי המנחים במצבים מורכבים אצל תלמידים מרובי צרכים. ביצוע ההתערבות הישירה על-ידי המנחים נועד לשמש בעיקר ללמידה, וכמודל הדגמה למחנכים של עקרונות התכנית, כחלק מתהליך ההנחיה והליווי.

כל מנהלות בתי-הספר ומרבית המורים הביעו שביעות רצון גבוהה מעצם קיום התכנית ומההיבטים השונים של ההנחיה והליווי. מהמידע שנאסף מהמורים ומהמנהלות בראיונות ובקבוצות המיקוד שנערכו ניתן לעמוד על תרומות התכנית למורים, השפעתה על עבודתם והקשיים בהפעלתה.

מדיווחי המורים עולה כי ההנחיה והליווי השוטף היוו הזדמנות לשיתוף עמיתים בעבודתם ולקבלת תמיכה רגשית, ואפשרו פיתוח עבודה צוותית בקרב המורים בכל שכבת כיתה ובקרב הצוות המוביל. נוצר "מרחב בטוח" המבוסס על יחסי אמון ותמיכה בין חברי הצוות לבין עצמם, יחסים אשר עודדו את חברי הצוות להעלות קשיים ולחשוף חששות, וכן ליצור ולאמץ מענים אפקטיביים יותר.

המורים דיווחו גם כי ההנחיה הביאה אותם לפיתוח "דו-שיח עצמי" - להסתכלות מעמיקה על פעילותם ביחס לטיפול בילדים בסיכון. זאת, על-ידי חיזוק תהליכים של התבוננות עצמית ביחס לעבודתם בתחום זה, דבר אשר הביא אותם לבחינה מחודשת של דרכי הפעולה המתאימות בעבודה עם תלמידים בסיכון וללקיחת אחריות רבה יותר ביחס לקידום תלמידים אלה. מהשאלונים עולה כי רוב המורים שהשתתפו בהנחיה העריכו כי היא תרמה מאוד להבנתם את צורכי התלמידים, לאפשרותם ללבן בעיות ולעבודה בין-אישית עם התלמידים. התכנית לא נועדה להתמקד בחומרי הוראה או בשיטות הוראה באופן כללי, ואכן המורים לא דיווחו על תרומה רבה בתחומים אלה.

מורים דיווחו בראיונות על תרומת ההנחיה לעבודתם הישירה עם התלמידים בתחומים רבים. זאת, באמצעות:

- ◆ העמקת ההבנה שלהם ביחס לסוגי הקשיים של התלמידים, כולל ידע בנושא בעיות קשב וריכוז
- ◆ רכישת כלים לאיתור תלמידים בסיכון ולאבחון קשיים לימודיים
- ◆ פיתוח היכולת ליצירת דיאלוג מקדם עם התלמידים
- ◆ פיתוח דרכי טיפול בבעיות התנהגות ומשמעת
- ◆ פיתוח דרכי עבודה עם הורים.

המנהלות דיווחו שההנחיה העלתה את המודעות שלהן לבעיות בתפקוד המורים ובהתנהלות הצוותים בבית-הספר, ועל כך שההנחיה יצרה מודעות לפעילויות שעליהן לבצע (לדוגמה מתן יותר משוב למורות, קידום תיעוד ומעקב ועוד). בנוסף, דיווחו המנהלות כי ההנחיה תמכה ביכולתן להתמודד עם קשיים בניהול.

קשיים ביישום התכנית

חלק מהמורים דיווחו על הקושי הכרוך בהתבוננות אישית וחשיפה לעמיתים אשר נדרשו במהלך ההנחיה; על מתחים בין המורים שעיכבו תהליכים קבוצתיים; על חוסר מובנות של מפגשי ההנחיה; ועל העומס שנוצר בעקבות ריבוי הטפסים שהוטמעו לצורך איתור ואבחון של תלמידים בסיכון.

השינויים בפעילות בית-הספר, אותם שואפת תכנית "רווחת הפרט" להשיג, נוגעים בעבודה של כל אחד מחברי סגל בית-הספר - מחנכים, מורים מקצועיים, מנהלים, צוות טיפולי. משאבי התכנית הם ניכרים למדי - הנחיה של שני מנחים מקצועיים במשך יום שלם בשבוע למשך 3 שנים. אולם, מורכבות התהליכים שנדרשים במסגרת ההנחיה מחייבת את קיום ההנחיה בקבוצות קטנות ומשך הנחיה ארוך לכל משתתף (כנראה שנתיים לפחות). בגלל מגבלות במשאבים, המורים המקצועיים ובעלי תפקידים אחרים לא נכללו, על-פי-רוב, בתהליך ההנחיה, ורווחה הדעה כי הדבר פגם בתהליכי השינוי הבית-ספריים. עולה דיילמה ביחס להקצאת משאבי ההנחיה בקרב בעלי תפקידים שונים בצוות בית-הספר, ובנוגע למיקוד ההנחיה: האם להתמקד במחנכים? במורי שכבות מסוימות? בקבוצות מורים המתמודדות עם בעיות מיוחדות?

ההנחיה שמה דגש על חיזוק התפקוד של הנהלת הביניים של בית-הספר כדי שבעלי תפקידים אלה יוכלו לפעול ליצירת תנאים בית-ספריים שיתמכו בעבודת המורים עם התלמידים בסיכון. עם זאת, התגלו קשיים בהגדרת תפקידים של פורומים אלה ובהבאתם לתפקוד כצוות מוביל בבית-הספר.

בזמן ביצוע המחקר, התכנית התבצעה באמצעות התערבות של אנשי מקצוע חיצוניים לבית-הספר. עלה צורך בגיבוש דרכים לתיאום ולשיתוף פעולה עם הצוות הטיפולי הקיים בבית-הספר ונוסו דרכים שונות לבניית שיתוף פעולה כזה, תוך ניסיון להתמודד עם קשיים שונים, ובהם הזמן המועט שעומד בדרך כלל לרשות הצוות הקבוע.

דרכי פעולה בעבודה עם תלמידים

כאמור, ההנחיה נועדה לגרום לצוות בית-הספר לאמץ גישה חינוכית שתביא לעבודה אפקטיבית יותר עם התלמידים בסיכון. כדי לבחון אם גישה זו אומצה, הוגדרו דרכי פעולה שונות הנחשבות בסיסיות ומשמעותיות במיוחד בטיפול בתלמידים בסיכון: קשר אינטנסיבי עם התלמידים ועם ההורים, קיום מערך תמיכה בבית-הספר והפניית תלמידים לגורמים טיפוליים מקצועיים לאבחון ולטיפול על פי הצורך.

המחקר בדק את תדירות היישום של דפוסי פעולה אלה באמצעות דיווח המורים בסוף השנה על פעילותם במהלך השנה עם כל אחד מהתלמידים, באמצעות הכלי למיפוי כיתתי. מהממצאים עולה כי לגבי מרבית התלמידים עם בעיות בהתנהגות לימודית ובעיות במצב רגשי חברתי דיווחו המורים על קיום שיחות אישיות תדירות עם התלמידים (לפחות פעם בשבוע), על קשר עם ההורים (ביקור בית או שיחות לפחות פעם בחודש); ועל קיום התייעצויות עם אנשי צוות אחרים, מנחי התכנית או גורמים טיפוליים, וכן ביצוע הפניות לטיפול. גם ביצוע פעולות אלה עם התלמידים במצבי הסיכון האחרים - בעיות במשפחה ופערים לימודיים - נעשה בהיקף רב יותר מאשר עם כלל התלמידים בבית-הספר,

ממצא המעיד על הקצאת פעילות המורים בהתאם לצרכים של התלמידים. יש לציין שנמצאו הבדלים בין בתי-הספר בביצוע דרכי הפעולה השונות.

בנוסף עולה, כי ככל שרמת הסיכון גבוהה יותר, כך ננקטו מספר רב יותר של דרכי פעולה בסיסיות עם התלמידים. נמצא כי השימוש בארבעת דרכי הפעולה הבסיסיות דווח לגבי 40% מהתלמידים בסיכון גבוה, לעומת לגבי 25% מהתלמידים בסיכון נמוך.

שינויים במצב התלמידים

המחנכים נתבקשו לציין מי מבין התלמידים שלהם נמצאים במצב של סיכון, ושוב כעבור שנה, להעריך באיזו מידה חל שינוי במצבם. מחנכי הכיתות דיווחו לגבי 35% מהתלמידים כי, להערכתם, חל "שינוי חיובי מאוד" במצבם, ולגבי 48% נוספים דווח כי חל אצלם "שינוי חיובי מועט".

בחינה נוספת של השינויים במצב התלמידים בסיכון נעשתה על-ידי בדיקת ההבדלים בתפקוד בין נקודות זמן שונות, כפי שעלה מדיווח המחנכים על תפקוד כלל תלמידי הכיתה באמצעות הכלי למיפוי כיתתי. בהשוואת התפקוד מתחילת השנה ועד לסופה (טווח של כ-6 חודשים בפועל), הצביעה בדיקה זו על שיפור בתפקוד (מעבר מתפקוד לא תקין לתפקוד תקין) בקרב אחוז ניכר (כ-50% או יותר) מהתלמידים שבתחילת השנה הפגינו בעיות, בכל אחד מהתחומים הבאים: נוכחות, בעיות התנהגות, קבלת סמכות המורים, הסתגלות רגשית והשתלבות חברתית. בנוסף, כבר לא צוינו פערים לימודיים ביחס לכשליש מהתלמידים שלגביהם דווח על פערים בתחילת השנה.

בשניים מבתי-הספר נערך מיפוי נוסף של מצב התלמידים, בסוף שנת הלימודים שלאחר מכן (כשנה וחצי לאחר המיפוי הראשון). בבדיקה זו עלה כי שיעור התלמידים שמצבם השתפר גבוה אף יותר מאשר בבדיקה שנעשתה לאחר כ-6 חודשים, וכי מעל מחצית התלמידים שהפגינו בעיות בתחילת התקופה היו במצב תקין בסוף התקופה גם בתחומים של התנהגות לימודית והכנת שיעורי בית.

סיכום ודיון

תכנית "רווחת הפרט" נועדה לקדם את העבודה עם התלמידים בסיכון באמצעות שינוי משמעותי בפעילות כלל המורים בבית-הספר. התכנית ייחודית בכך שהיא פעלה באמצעות התערבות לקידום הצוות, תוך שינוי ייעודן של שעות העבודה של המורים, ללא הכנסה של שעות תוספתיות, כפי שנעשה בתכניות אחרות. רבים מהמורים שהשתתפו במחקר דיווחו על שביעות רצון גבוהה מהתכנית אשר העניקה להם הזדמנות לשיתוף עמיתים, לקבלת תמיכה רגשית ולפיתוח "דו-שיח עצמי" דרכו יוכלו להתבונן על עבודתם עם התלמידים בסיכון. המורים ייחסו לתכנית תרומה משמעותית לעבודתם, בעיקר בתחומים של העמקת הידע ביחס להתמודדות עם הצרכים הרגשיים והחברתיים של התלמידים בסיכון וחיזוק מנגנונים לתמיכה ארגונית. כמו-כן, הכלי למיפוי כיתתי, שפותח במסגרת המחקר, הוכר ככלי יעיל לתכנון פעילות עם תלמידי הכיתה על פי צורכיהם, ולמעקב אחר התקדמותם.

ואכן, מרבית התלמידים במצבי הסיכון השונים קיבלו מענים משמעותיים מהמורים במהלך שנת הלימודים, כ-40% מהתלמידים בסיכון צמצמו פערים בהישגים לימודיים, ומרבית התלמידים התקדמו בנוכחות ובצמצום בעיות התנהגות. ממצאי המחקר מבליטים את מורכבות תהליך ההכשרה

בעבור המורים, הכולל הן שינוי גישת המורים ביחס להבנת צורכי תלמידים וההורים, והן תרגום הבנה זו לכלים אופרטיביים אפקטיביים לעבודה היומיומית.

יישום התכנית מחייב גם התמודדות עם אתגרים רבים בתחום הארגוני, הנובעים מהאופי האינטנסיבי של תהליך ההכשרה, והשאפה לחולל שינויים בכלל הפעילות הבית-ספרית - למשל, על-ידי חיזוק ההנהלה, הנהלת הביניים ומקורות התמיכה למורים. שינויים כאלה מחייבים אף הם תהליכים ארוכי זמן ומורכבים, אך תוצאותיהם נתפסו כמשמעותיות מאוד.

לצד ההתקדמות המשמעותית של רבים מהתלמידים, הנתונים על תפקוד התלמידים גם הצביעו על כך שחלק מהתלמידים בסיכון לא הגיעו למצב תקין בתום התקופה הנמדדת, ואכן חלק מהמורים הביעו תסכול ביחס לכך. מהממצאים עולה גם כי חלק מהתלמידים במצבי הסיכון הגבוהים ביותר לא זכו לכל המענים "הבסיסיים", שמשמעותיים מאוד בעבודה עם תלמידים בסיכון, וכי המורים התקשו להעניק את מלוא המענים הדרושים לכל תלמידי הכיתה הזקוקים להם. חלק מהם גם דיווחו על עומס רב בניסיונם לפעול על פי גישת התכנית. אתגר הניצב בפני קובעי מדיניות והנהלות בתי-הספר הוא יצירת התנאים הארגוניים והעמדת המשאבים הבית-ספריים הדרושים כדי לאפשר למורים לתת לתלמידים את מלוא המענים שלהם הם זקוקים.

מממצאי המחקר עולה כי יישום התכנית מחייב תהליך הכשרה אינטנסיבי שנמשך מספר שנים בכל בית-ספר. בהמשך לכך, גם עולה צורך להעמיד מספיק משאבי הכשרה כדי להשלים את התכנית בקרב המורים המשתתפים, ואף כדי להרחיב את ההשתתפות בהכשרה למספר מרבי של מורים ובעלי תפקידים.

בנוסף, ביישום התכנית יש צורך לתת את הדעת על מספר סוגיות מרכזיות, בהן:

- ◆ הצורך לתמוך באותם מורים החשים אי-נחת בתהליך הקבוצתי המורכב
- ◆ הצורך להבנות את שיתוף הפעולה בין המנחים החיצוניים לבית-הספר לבין הצוות הטיפולי הקבוע בבית-הספר
- ◆ הצורך להבנות את תפקידו של צוות מוביל בכל בית-ספר, וכן מנגנוני תמיכה נוספים
- ◆ הצורך להמשיך לפתח ידע כיצד לתרגם את התובנות שנרכשו במסגרת ההכשרה לפעילות האפקטיבית ביותר עם אותם תלמידים המציבים את האתגרים הקשים ביותר לצוות ההוראה

אחרית דבר: התפתחויות במערכת החינוך ובפיתוח התכנית מאז ביצוע הפיילוט

כאמור, המחקר התבצע לפני יישום הרפורמה של "אופק חדש" בבתי-הספר היסודיים. רפורמה זו, שיישומה החל בהדרגה בשנת הלימודים תשס"ח והמכילה כיום את כל בתי-הספר היסודיים, מיועדת להגדיל את היקף העבודה הפרטנית של המורים עם התלמידים - אם בפעילות לימודית ואם בשיחות אישיות עם התלמידים או עם ההורים. יישום מוצלח של "אופק חדש", וכן מהלכים אחרים המכוונים להגדיל את משאבי כוח האדם המקצועי העומדים לרשות בית-הספר במתן מענים ייחודיים לתלמידים בסיכון על פי צורכיהם, עשויים לתרום באופן משמעותי לעבודה עם התלמידים בסיכון. לצד יישום "אופק חדש" גם מושם דגש על השתלמויות בית-ספריות לחיזוק העבודה הפרטנית של המורים לצורך הכשרת הצוות הפדגוגי.

בהתאם לכך, במערכת החינוך הולך וגובר העניין בתכניות לחיזוק יכולות המורים והקניית דרכי עבודה יעילות ביחס לאיתור התלמידים בסיכון, קביעת דרכי הטיפול והמענים ההולמים ביותר, וכמובן, ביצועם. בשנים האחרונות חלו מספר התפתחויות שמאפשרות הפצה רחבה של שיטת העבודה שפותחה במסגרת תכנית "רווחת הפרט". מאז ראשית דרכה הגיעה התכנית למאות בתי-ספר,² תוך שיתוף פעולה הדוק בין עמותת אשלים, משרד החינוך ורשויות מקומיות שונות ברחבי הארץ. הפצת התכנית מתבצעת היום בעזרת התכנית הלאומית לילדים ונוער בסיכון (כתכנית הנקראת "התערבות מגדלת" או כאחד המרכיבים בתכנית "מרח"ב"), וכן באמצעות "מוטב יחדיו", יוזמה של אשלים לחיזוק שכונות עם אוכלוסיות חלשות. בהמשך פיתוח התכנית ניכרת ההתמודדות עם רבות מהסוגיות שעלו במחקר. בנוסף, יש צורך לפתח ידע ביחס להתאמת גישת התכנית למערכות החינוך במגזר הערבי ובמגזר החרדי. אשלים ומשרד החינוך עוסקים כיום בהתאמת עקרונות התכנית למערכות אלו.

בנוסף לאסטרטגיה של עבודה בית-ספרית הבאה לידי ביטוי בתכנית "רווחת הפרט", פותחו מודלים נוספים לחיזוק עבודת המורים, הנשענים על אותם עקרונות:

- ◆ אסטרטגיית פעולה לעבודה ברמת היישוב כולו היא תכנית צח"י, המיועדת להפצה רחבה של שיטת "רווחת הפרט". על פי מודל זה, ניתנת הכשרה לאנשי מקצוע בכירים ביישוב (בעיקר היועצים החינוכיים, הפסיכולוגים החינוכיים ומנהלי בתי-הספר) כדי שהם יוכלו להעניק הנחיה מקצועית, על פי שיטת "רווחת הפרט", בבתי-הספר שבהם הם עובדים.
- ◆ התפתחות נוספת היא חיזוק ההכשרה ברוח זו במוסדות להשכלה גבוהה - הדוגמה הבולטת לכך היא פתיחת מסלול ליק"ל ("לי קל ללמד ילדים שקשה ללמדם") לתואר ראשון ושני בנושא חינוך והוראה לתלמידים בהדרה.
- ◆ משרד החינוך הגדיר את יעד "ההכלה" כמרכיב מרכזי בתכניתו האסטרטגית והוא מיושם בשותפות עם כלל אגפי המינהל הפדגוגי. כחלק מהפעילות ליישום יעד זה, מושם דגש על הכשרה בית-ספרית מתמשכת למורים לשיפור מסוגלותם לקידום התלמידים בסיכון, וכן הקמת צוותים בין-מקצועיים בכל בית-ספר, אשר יהיו אחראים על איתור צרכים אצל התלמידים וקבלת החלטות על תכניות טיפול (לרבות צורך להפנות לוועדת שילוב או לחינוך המיוחד), וכן יהוו מקור תמיכה למורים.

מכאן, שאנחנו עדים היום להכרה בצורך לחיזוק איכות המורים ועבודת הצוות. כיום עומדים לרשות בתי-הספר משאבים משמעותיים המאפשרים הן עבודה פרטנית עם תלמידים והורים, והן הבאת הכשרה מקיפה לצוותי בתי-הספר. לתכנית "רווחת הפרט" עשויה להיות תרומה משמעותית בהבניית הכשרה ודרכי פעולה לצורך ניצול מטבי של משאבים חשובים אלה. האתגר העומד על סדר היום הוא הטמעה אפקטיבית של האסטרטגיות שפותחו לחיזוק עבודת הצוות עם התלמידים בסיכון. ממצאי המחקר יאפשרו למקבלי החלטות ולאנשי המקצוע ללמוד מהניסיון שנצבר ביישום התכנית ולחזק את המאמצים לקידום הטמעתן של אסטרטגיות אלו בהמשך.

² על פי מידע שנמסר לצוות המחקר מצוות אשלים.

תודות

ברצוננו להודות לכל חברי הצוות, המורים והמנהלות בבתי-הספר שהשתתפו במחקר, על נכונותם לתרום באיסוף המידע. ללא שיתוף הפעולה המלא מצידם, מחקר זה לא היה מתאפשר. תודה גם לצוות מנח"י ולמפקחי בתי-הספר, שתרמו מידע ותובנות על התכנית.

תודה מיוחדת לד"ר פלורה מור מאשלים, האחראית על פיתוח התכנית, ולגלית נהור, האחראית על ניהול הידע בתכנית, על תרומתן בליווי המחקר. תודה לצוות המנחים של התכנית, ובמיוחד למנחים בבתי-הספר שהשתתפו במחקר: אופירה פאלק, מרים גלאון, רונית בן-דוב ונאוה רוזנבאום על שיתוף הפעולה והסיוע במהלך עבודת השדה.

תודה לצוות מאיירס-ג'וינט-מכון ברוקדייל: לפרופ' ג'ק חביב, מנהל מכון מאיירס-ג'וינט-מכון ברוקדייל; לטלל דולב, לשעבר מנהלת מרכז אנגלברג לילדים ולנוער, על הסיוע בביצוע המחקר לאורך כל השלבים. תודה לד"ר וצ'סלב קונסטנטינוב ולשימי גלעד על הסיוע בעיבוד הנתונים, לדליה בן-רבי על הסיוע בהכנת הדוח, ולרויטל אביב-מתוק על הסיוע בעיצוב הדוח, לבלהה אלון על העריכה הלשונית, לנעמי הלסטד על התרגום לאנגלית, וללסלי קליינמן על ההבאה לדפוס.

תוכן עניינים

1	מבוא.....	1
5	שיטת המחקר.....	2
5	2.1 מטרות המחקר.....	2.1
6	2.2 תיאור איסוף המידע.....	2.2
7	2.3 מגבלות מערך המחקר הכמותי.....	2.3
8	3 מאפייני התלמידים וצורכיהם.....	3
8	3.1 הרקע המשפחתי של התלמידים.....	3.1
9	3.2 התנהגות לימודית.....	3.2
9	3.3 פערים בהישגים לימודיים.....	3.3
10	3.4 בעיות במצב רגשי-חברתי.....	3.4
11	3.5 מדד סיכון מסכם.....	3.5
12	4 יישום התכנית.....	4
12	4.1 תיאור ההתערבות.....	4.1
14	4.2 שביעות רצון המורים והמנהלות מהתכנית.....	4.2
15	4.3 תרומות התכנית לצוותים בבתי-הספר.....	4.3
24	4.4 קשיים ביישום התכנית.....	4.4
27	5 דרכי פעולה בסיסיות לעבודה עם תלמידים בסיכון : היקף השימוש בפועל.....	5
27	5.1 שיחה אישית עם התלמיד.....	5.1
28	5.2 קשר עם ההורים.....	5.2
29	5.3 התייעצות בנוגע לתלמיד.....	5.3
29	5.4 הפניה לקבלת טיפול או אבחון מגורם טיפול מקצועי.....	5.4
30	5.5 מגוון דרכי הפעולה הבסיסיות שהופעלו.....	5.5
31	6 שינויים בתפקוד התלמידים במהלך השנה.....	6
31	6.1 שינוי במצב התלמידים בסיכון לפי דיווח סובייקטיבי של המורים.....	6.1
32	6.2 בחינת שינויים על-פי הבדלים ברמת התפקוד, כפי שמדווח במיפוי הכיתתי.....	6.2
34	7 סיכום ודיון.....	7
37	ביבליוגרפיה.....	
43	נספח א : הצגת נתוני המחקר לפי בית-ספר.....	
49	נספח ב : כלים והנחיות למיפוי כיתתי.....	

רשימת לוחות

- 14 **4.2 שביעות רצון המורים והמנהלות מהתכנית**
לוח 1 : שביעות רצון מהתכנית, לפי בית-ספר
- 15 לוח 2 : שביעות רצון מההיבטים השונים של ההנחיה לפי בית-ספר
- 24 **4.3 תרומות התכנית לצוותים בבתי-הספר**
לוח 3 : הערכת המורים כי ההנחיה תרמה להם במידה רבה

רשימת תרשימים

- 4 **1. מבוא**
תרשים 1 : מודל ההתערבות
- 9 **3.1 הרקע המשפחתי של התלמידים**
תרשים 2 : גורמי סיכון משפחתיים של התלמידים
- 9 **3.2 התנהגות לימודית**
תרשים 3 : קשיים בהתנהגות לימודית ונוכחות בתחילת השנה
- 10 **3.3 פערים בהישגים לימודיים**
תרשים 4 : פערים בהישגים לימודיים ביחס לתכנית הלימודים בשפה ובחשבון בתחילת השנה
- 10 **3.4 בעיות במצב רגשי-חברתי**
תרשים 5 : בעיות במצב רגשי-חברתי בתחילת השנה
- 11 **3.5 מדד סיכון מסכם**
תרשים 6 : אינדיקטורים של סיכון, בקרב התלמידים
- 12 תרשים 7 : מדד מסכם לרמת סיכון : התפלגות מספר ביטויי הסיכון
- 28 **5.1 שיחה אישית עם התלמיד**
תרשים 8 : התלמידים עמם שוחח המחנך באופן אישי בתדירות גבוהה, לפי אינדיקטורים של סיכון
- 28 **5.2 קשר עם ההורים**
תרשים 9 : התלמידים אשר התקיים קשר עם הוריהם (שיחה או ביקור בית) לפי אינדיקטורים של סיכון
- 29 **5.3 התייעצות בנוגע לתלמיד**
תרשים 10 : התלמידים שלגביהם התקיימה התייעצות אחת לפחות, לפי אינדיקטורים של סיכון
- 30 **5.4 הפניה לקבלת טיפול או אבחון מגורם טיפול מקצועי**
תרשים 11 : התלמידים אשר הופנו או קבלו טיפול מגורם מקצועי, לפי אינדיקטורים של סיכון
- 31 **5.5 מגוון דרכי הפעולה הבסיסיות שהופעלו**
תרשים 12 : התפלגות מספר דפוסי הפעולה הבסיסיים שבהם נעשה שימוש, לפי רמת סיכון

31 **6.1 שינוי במצב התלמידים בסיכון לפי דיווח סובייקטיבי של המורים**
תרשים 13 : הערכת המחנכים את השינוי שחל במהלך השנה אצל התלמידים שזוהו כשייכים לאוכלוסיית היעד של התכנית

32 **6.2 בחינת שינויים על-פי הבדלים ברמת התפקוד, כפי שמדווח במיפוי הכיתתי**
תרשים 14 : אחוז התלמידים שהפגינו תפקוד תקין בסוף השנה, מתוך אלה שזוהו כבעלי תפקוד לא תקין בתחילת השנה בארבעה בתי-ספר, לפי תחומים שונים

33 תרשים 15 : אחוז התלמידים שהפגינו תפקוד תקין בסוף השנה, מתוך אלה שזוהו כבעלי תפקוד לא תקין בתחילת השנה הקודמת בשני בתי-ספר, לפי תחומים שונים

רשימת לוחות ותרשימים בנספח א

45 לוח א-1 : מדד מסכם לרמת סיכון : התפלגות מספר ביטויי הסיכון לפי בית-ספר

48 לוח א-2 : הערכת המחנכים לגבי מידת השינוי שחל במצב התלמידים בסיכון במהלך השנה הנוכחית

48 לוח א-3 : התלמידים שהפגינו תפקוד תקין בסוף השנה בתחומים שונים, מתוך אלה שזוהו כבעלי תפקוד לא תקין בתחילת השנה, לפי בית-ספר

43 תרשים א-1 : רקע משפחתי של התלמידים לפי בית-ספר

43 תרשים א-2 : קשיים בהתנהגות לימודית ונוכחות בתחילת השנה, לפי בית-ספר

44 תרשים א-3 : פערים בהישגים לימודיים ביחס לתכנית הלימודים בשפה ובחשבון בתחילת השנה, לפי בית-ספר

44 תרשים א-4 : בעיות במצב רגשי-חברתי בתחילת השנה, לפי בית-ספר

45 תרשים א-5 : אינדיקטורים של סיכון, בקרב התלמידים

46 תרשים א-6 : התלמידים עמם שוחח המחנך באופן אישי בתדירות גבוהה, לפי אינדיקטורים של סיכון

46 תרשים א-7 : התלמידים אשר התקיים קשר עם הוריהם (שיחה או ביקור בית) לפי אינדיקטורים של סיכון

47 תרשים א-8 : התלמידים שלגביהם התקיימה התייעצות אחת לפחות בחודש האחרון, לפי אינדיקטורים של סיכון

47 תרשים א-9 : תלמידים אשר הופנו או קיבלו טיפול מגורם מקצועי, לפי אינדיקטורים של סיכון